

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Β α σ. Κ. Σ τ ε φ α ν ί δ ο υ, 'Εκκλησιαστική 'Ιστορία έκδοσις 2α. 'Εν 'Αθήναις 1959.

'Η επανέκδοσις τῆς 'Εκκλ. 'Ιστορίας τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου καὶ προκατόχου κατέστη ἀναγκαία, κυρίως διότι εἶναι ἡ μόνη νεωτέρα ἢ περιλαμβάνουσα συνοπτικῶς τὴν ὕλην πασῶν τῶν περιόδων, ἐφ' ὅσον ἡ ἡμετέρα δὲν συνεπληρώθη εἰσέτι καὶ θὰ εἶναι εὐρύτερα (Α' τόμος, Β' έκδοσις 1957, σελ. 504, περιλαμβάνει τὴν μέχρι τοῦ 691 περίοδον). 'Η δευτέρα έκδοσις παρουσιάζει αὐξησιν κατὰ 50 σελίδας περίπου, ὀφειλομένης κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν νέαν σελιδοποίησιν. Βιβλιογραφικῶς δὲν παρουσιάζει ἐνημέρωσιν ὡς παράδειγμα ἀναφέροντες ὅτι δὲν μνημονεύεται οὔτε ἡ α' οὔτε ἡ β' έκδοσις τῆς ἡμετέρας πραγματείας περὶ ἄρσεως τοῦ Βουλγ. Σχίσματος ἐν τῷ οικείῳ κεφαλαίῳ (σελ. 714). Τὸ παραδοξότερον εἶναι, ὅτι ἀνεγράφη ἐν σελίδι 802, ὅτι διατελῶ νῦν καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ὅτι ἀγνοοῦνται παντελῶς τόσον ἡ ἡμετέρα 'Εκκλ. 'Ιστορία ὅσον καὶ αἱ ἄλλαι πραγματεῖαι, ἐν οἷς αἱ περὶ Πολιτεύματος τῆς 'Αρχ. 'Εκκλησίας (1957—1959). Αἱ παρατηρήσεις, ἅς ἐδημοσιεύσαμεν εἰς τὴν «Θεολογίαν» τοῦ 1949 δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν, οὔτε τοῦ Σεβ. 'Αξιώμης περὶ τῆς Αἰθιοπικῆς 'Εκκλησίας. Εἶναι προφανές, ὅτι ὁ ἀειμνήστος καθηγητῆς δὲν ἀνεθεώρησε πράγματι τὸ ἔργον τοῦ εἰμὴ μόνον εἰς ἐπουσιώδη σημεῖα, οἱ δὲ ἐκδόται δὲν ἐφρόντισαν νὰ ἀναθέσουν εἰς ἐπιστήμονα τὴν διόρθωσιν τῶν χονδροειδῶν σφαλμάτων, ὡς τὰ ἀνωτέρω μνημονεύμενα (ἴδε χρονολογίας Πατριαρ. 'Ιεροσολύμων).

Τὸ ἔργον ἔχει τὰ αὐτὰ μειονεκτήματα καὶ πλεονεκτήματα πρὸς τὴν α' έκδοσιν. Τὸ πρόσωπον τοῦ 'Ιησοῦ Χριστοῦ, ἡ σπονδυλικὴ στήλη — ἡ Καθολικὴ 'Ορθόδοξος 'Εκκλησία — ἀπουσιάζουσι ἀτυχῶς καὶ εἰς τὴν 2αν έκδοσιν. Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον, ἐλλήψει ἄλλου συντόμου, εἶναι χρήσιμον διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς 'Ιστορίαν.

Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

'Ιωάννου Ν. Τραυλοῦ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν 'Αθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, 'Αθήναι 1960, τίτλος καὶ πρόλογος + σελ. 1-285 μετὰ 177 εἰκόνων + παρένθετοι πίνακες I-XII (σχῆμα 8ον μέγα).

Περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν 'Αθηνῶν, πόλεως μὲ σπάνιον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ὑπῆρχε μέχρι τούτου καὶ κυρίως διὰ τὴν πόλιν τῶν ἀρχαίων χρόνων τὸ βιβλίον τοῦ W. Judeich, Topographie von Athen, München 1931² (Ἰη έκδ. 1905). Διὰ τὴν πόλιν τῶν χριστιανικῶν χρόνων καὶ τῶν ὑστέρων χρόνων, μέχρι τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ζωῆς τῶν 'Αθηνῶν ὡς πρωτεύουσος τοῦ 'Ελληνικοῦ Κράτους, ὑπῆρχον μόνον αἱ ὀλίγαι παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηρίου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ὑπὸ τοῦτοῦ εὐρετηρίας τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῶν 'Αθηνῶν, κατόπιν δὲ ἡ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Α. Ευγγουλοῦ εὐρετηρίας τῶν βυζαντινῶν μνημείων καὶ τῶν μνημείων τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας (Εὐρετήριον τῶν Μνημείων τῆς 'Ελλάδος, τευχ. Α' [1927] καὶ Β' [1929]). 'Επίσης αἱ ἐργασίαι τοῦ Κ. Μπίρη, Τὰ πρῶτα σχέδια τῶν 'Αθηνῶν, 'Αθήναι 1933, 'Αθηναϊκὰ μελέται, Α' - Γ', 'Αθήναι 1938 - 1940 καὶ Αἱ ἐκκλησίαι τῶν Παλαιῶν 'Αθηνῶν, 'Αθήναι 1940. 'Αλλὰ πλήρης καὶ συνθετικὴ παρουσίασις τῆς ἐξελίξεως τῆς μορφῆς τῶν 'Αθηνῶν, ὡς πόλεως, καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τοῦ βίου της, ἔλειπε μέχρι τοῦδε.

Ἦδη ἡ ἔρευνα περὶ τῶν Ἀθηνῶν ηὐτύχησε νὰ εὕρῃ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ι. Τραυλοῦ ἀφωσιωμένον πνευματικὸν ἐργάτην, ἀφιερῶσαντα εἰς αὐτὴν μακρὰ ἔτη ἐπιστημονικοῦ ζήλου καὶ ἀγάπης, καρπὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρξε τὸ προκείμενον βιβλίον του περὶ τῆς πολεοδομικῆς ἐξελίξεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως κατοίκων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς μέχρι σχεδὸν τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἤτοι ἐπὶ περίπου πέντε καὶ ἡμίσειαν χιλιετίας. Ἦτο δὲ ὁ Τραυλὸς ἐκ τῶν ἀρμοδιωτέρων νὰ ἀναλάβῃ τὸ ἐγχείρημα τοῦτο, διότι ὡς ἀρχιτέκτων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, ἡ ὁποία ἀπὸ τριακονταετίας, περίπου, ἐνεργεῖ εἰς μεγάλην κλίμακα ἀνασκαφὰς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, συμμετέσχε προσωπικῶς εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ τὴν μελέτην τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου τμήματος τῆς ἀρχαίας πόλεως· διαθέτων δὲ μεγάλην ἀρχαιολογικὴν πείραν ἐνήργησε καὶ ὁ ἴδιος ἀρκετὰς ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας εἰς διάφορα ἄλλα σημεῖα τῆς πόλεως καὶ συνειργάσθη ἢ παρηκολούθησεν ἐκ τοῦ πλησίον ὅλας σχεδὸν τὰς ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας ἐρεῦνας, τὰς δυναμένας νὰ ἔχουν σχέσιν μετὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς ἐν γένει μεσαιωνικῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ὅλα δὲ αὐτὰ τοῦ προσεπύρσιον ἄφθονον νέον ὕλικόν διὰ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ συνθέσῃ τὸ βιβλίον του περὶ τῆς πολεοδομικῆς ἐξελίξεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπεξεργάσθη δὲ τὸ ὕλικόν του ἐν συνδυασμῷ πρὸς μαρτυρίας ἐξ ἀρχαίων κειμένων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει δεδομένων ἐξ ἐπιγραφῶν, ἐξ ἀπεικονίσεων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἢ μεμονωμένων μνημείων τῆς ὑπὸ παλαιῶν περιηγητῶν, φωτογραφιῶν ἐκ παλαιῶν ἐπιστημονικῶν ἀρχείων καὶ πρὸ πάντων ἐπὶ τῇ βάσει ἀναδιφήσεών του εἰς παλαιὰς ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν καὶ μετὰ τὴν βοήθειαν τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας. Ὡς πρὸς τὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀρχαίων Ἀθηνῶν ὁ σ. ἐνημερᾷ τὸν ἀναγνώστην μόνον διὰ τὰ δημοσιευθέντα μετὰ τὸ ἔτος 1931 — ἔτος τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Judeich.

Μετὰ, σύντομον πρόλογον, εἰσαγωγὴν (σ. 1 κέ) καὶ ἕν κεφάλαιον ἀφιερωμένον εἰς τὸ φυσικὸν περιβάλλον τῶν Ἀθηνῶν (σ. 5 κέ), ὁ σ. εἰς δώδεκα κεφάλαια, εἰς ὅσα ἀναλύονται καὶ αἱ χαρακτηριστικαὶ περίοδοι τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, παρουσιάζει τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν συμπαρασμάτων του περὶ τῆς μορφῆς τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι σήμερον. Ἀναλυτικώτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τοῦ Τρ. ἔχει κατὰ κεφάλαια ὡς ἑξῆς: I. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν πρώτων κατοίκων μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος (3500 - 600 π.Χ.) (σ. 19 κέ), II. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος μέχρι τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Περσῶν (600 - 479 π.Χ.), (σ. 33 κέ), III. Ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Περσῶν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Λυκούργου (479-338 π.Χ.) (σ. 47 κέ), IV. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Λυκούργου μέχρι τῶν χρόνων τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Σύλλα (338 - 86 π.Χ.) (σ. 75 κέ), V. Ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Σύλλα ἀλώσεως τῆς πόλεως μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἐρουλῶν καταστροφῆς αὐτῆς (86 π.Χ. — 267 μ.Χ.) (σ. 94 κέ)*, VI. Ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ἐρουλῶν καταστροφῆς τῆς πόλεως μέχρι Θεοδοσίου τοῦ Β' (267 - 408 μ.Χ.) (σ. 125 κέ), VII. Ἡ πόλις ἀπὸ τῶν χρόνων Θεοδοσίου τοῦ Β' μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (408 - 565 μ.Χ.) (σ. 135 κέ), VIII. Ἡ πόλις ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλήψεως αὐτῆς (565 - 1204 μ.Χ.) (σ. 149 κέ), IX. Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας (1204 - 1456 μ.Χ.) (σ. 163 κέ), X. Ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων καταλήψεως τῆς πόλεως μέχρι τῆς καταστροφῆς αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη (1456 - 1687 μ.Χ.) (σ. 173 κέ), XI. Ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς (1687 - 1833 μ.Χ.) (σ. 193 κέ.) καὶ XII. Αἱ Ἀθῆναι ὡς πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους (1833 - 1959) (σ. 235 κέ). Ἀκολουθοῦν κατάλογοι εἰκόνων καὶ πινάκων κατὰ κεφάλαια καὶ ἀλφαβητικὸν εὑρετήριο κατὰ θέματα. Τὴν ἐκάστοτε μορφήν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὁ σ.

* Τῆς βιβλιογραφίας τῶν κεφαλαίων I-V συμπλήρωμα ἔχει παρεντεθῆ ἐν σ. 254.

ἀποκαθιστᾶ εἰς ὀρίζοντιογραφίας, ἀντιστοιχοῦσας πρὸς ἕκαστον τῶν κεφαλαίων τῆς ἐκθέσεώς του, τὴν ὁποίαν ἐπὶ πλεόν συνοδεύει διὰ πλουσίας παραθέσεως εἰκόνων καὶ ὠραίων καὶ σαφῶν σχεδίων του.

Ἡ διατύπωσις τοῦ κειμένου εἶναι ἀνετος καὶ ἀκριβολόγος, ἀνευ περιττολογιῶν, χωρὶς ἐν τούτοις ν' ἀποβαίνει ξηρά. Ἡ περιγραφή τῆς μορφῆς τῆς πόλεως ἐκάστης ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω χρονικῶν περιόδων τῆς, μετὰ τὴν ἐκάστοτε ἕκτασιν τὴν ὁποίαν ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων κατελάμβανε, μετὰ τὰς ἐκάστοτε ὀχυρώσεις τῆς καὶ τὰ ἐκάστοτε χαρακτηριστικὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματά τῆς συνδυάζεται πρὸς τὰ ἐκάστοτε ἱστορικὰ γεγονότα· οὕτω δ' ἐκπηδᾷ ὡσάν ἀνάγλυφος καὶ δραματικὴ ἢ ἱστορικὴ πορεία τῆς πόλεως, ἀναδεικνυομένη καὶ διὰ πλήθους προσωπικῶν παρατηρήσεων καὶ πορισμάτων, τοῦ σ. Ἐπίσης ἀναδεικνύονται καὶ ἔμμονοι τινες χαρακτήρες. Καὶ ἐκπλήσεται ὁ ἀναγνώστης πληροφορούμενος π.χ. ὅτι αἱ θέσεις τῶν βασικῶν ἀρτηριῶν τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων παραμένουν αἱ αὐταὶ μέχρι σήμερον (σ. 70-71)· ἢ ὅτι τύποι τινὲς οἰκιῶν παραμένουν οἱ αὐτοὶ ἀπὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μέχρι τοῦ 12ου αἰ. μ.Χ., παρουσιάζοντες ἀμοιότητα ἐκτεινομένην μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν διαστάσεων των» (σ. 154 εἰκ. 104).

Χαρακτηριστικαὶ καὶ χρήσιμοι, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν ἐπὶ μέρους τεκμήρια ἱστορικοῦ φαινομένου ἐπεκτεινομένου εἰς ὀλόκληρον τὸν ἑλλαδικὸν χώρον, εἶναι αἱ παρατηρήσεις τοῦ σ. περὶ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ἑβραίων ἢ ἕκτασις τῆς περιορίσθη πρὸς στιγμὴν εἰς τὸ ἐν δέκατον τέταρτον τῆς παλαιᾶς πόλεως (σ. 129), ἀνέλαβεν ὅμως ταχέως, κατὰ δὲ τὸν 5ον-6ον αἰ. ἐπανῆλθον αἱ Ἀθηναῖοι εἰς τὴν παλαιὰν τῶν ἕκτασιν (σ. 129 κέ. καὶ 144 κέ.). Μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, συγκεκριμένως κατὰ τὸν 7ον αἰ. ἡ πόλις περιέπεσε πάλιν εἰς μεγάλην παρακμὴν, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ σταματήσει ἡ ζωὴ τῆς (σ. 149-150)· καὶ ἀναπτύσσεται πάλιν ἀπὸ τοῦ 9-11ου αἰ. (σ. 151). Περὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. ὁ σ. διαπιστώνει ἐξαθλίωσιν τῆς πόλεως καὶ ἀποδίδει αὐτὴν εἰς συζητουμένην ἄλωσιν τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ Σαρακηνῶν (σ. 160). Πολλὰ μικρὰ ἦτο ἡ ἕκτασις τῆς πόλεως καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας (σ. 172). Τέλος ἐνδιαφέρουσα, διότι δύναται ἐπίσης νὰ γενικευθῇ, εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ σ. ὅτι πρὸς τὸ τέλος τῆς πρώτης τουρκοκρατίας (1687) ἡ ἕκτασις τῆς πόλεως γίνεται ἑξαπλασία ἐκείνης τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν (σ. 180) καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην (17ον αἰ.) ἐκτίσθησαν εἰς τὰς Ἀθήνας περισσότεραι τῶν τεσσαράκοντα ἐκκλησίαι (σ. 186). Μεταξὺ τούτων καταλέγεται καὶ ἡ ὁμάς ἐκείνη καμαροσκεπᾶστων βασιλικῶν (Μοναστηρακίου κ.τ.δ.), αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε, θεωρούμεναι ἀνατολιζούσαι, ἐχρονολογοῦντο εἰς τὸν 9ον-10ον αἰ. (σ. 186 κέ.).

Κατωτέρω σημειῶνα παρατηρήσεις τινὰς καὶ συζητῶ ἀπόψεις τινὰς τοῦ συγγραφέως:

— Περὶ τοῦ φερομένου ὡς ἐπιτάφου Ἀθηναίου Λεωνίδου, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἀφιερωμένη ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἰλισοῦ (σ. 135), ἡ νεωτέρα ἔρευνα ἔδειξεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ κορινθίου μάρτυρος Λεωνίδου, σαφῶς μὴ κληρικοῦ!· εὐρέθη δὲ εἰς τὴν Κόρινθον τὸ πρότυπον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ, ταυτιζόμενον, πιθανώτατα, πρὸς τὴν ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένην ἐκκλησίαν τοῦ Λεωνίδου ἐν Κόρινθῳ — εἰς τὴν παραλίαν τοῦ λιμένος τῆς Λεχαίου². Κατόπιν τούτου τὸ ὑπόγειον πρόσκισμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισοῦ, τὸ θεωρούμενον μέχρι τοῦδε ὡς μαρτύριον τοῦ Λεωνίδου (σ. 136), πρέπει ἤδη νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ἀπλοῦς νευρικός θάλαμος.

1. Fr. Halkin, Saint Léonide et ses sept compagnes martyrs à Corinthe, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. ΚΓ', 1953, 220.

2. Πρβλ. Α. Ὁρλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1956, Ἀθήναι 1957, 75 κέ.

— Σχετικῶς πρὸς τὰ πρῶτα χριστιανικὰ θρησκευτικὰ οἰκοδομήματα τῶν Ἀθηναίων ὁ Τρ. ὑποστηρίζει ὅτι ἀρχικῶς ἀνεφανίσθησαν ἔξω τῶν τειχῶν: Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Λουκά ἐπὶ τῆς Ὁδοῦ Πατησίων, ἢ τοῦ Κληματίου ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ Λυκαβηττοῦ καὶ ἢ τοῦ Λεωνίδου εἰς τὸν Ἰλισόν (σ. 136). Ἐντὸς τῆς πόλεως τὰς πρῶτας ἐκκλησίας χρονολογεῖ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐξῆς, δεχόμενος ὅτι ἔσω τῶν τειχῶν ἐκκλησίας ἤρχισαν νὰ κτίζον συγχρόνως πρὸς τὴν κίνησιν μετατροπῆς ἀρχαίων ἱερῶν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας (σ. 137). Ἡ ἀποφίς αὕτη στηρίζεται εἰς ἱστορικὴν προκατάληψιν καὶ εἰς τὸν λόγον ὅτι χριστιανικὰ λατρευτικὰ οἰκοδομήματα δὲν εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνασκαφεῖσαν περιοχὴν τῆς Ἀγορᾶς.

Νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγγέεται ὁ προορισμὸς τῶν ἐκκλησιῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐξυπηρετεῖτο ἡ νεκρικὴ λατρεία, κατ' ἐπέκτασιν δὲ καὶ ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων, τελουμένη ἀρχικῶς εἰς τὰ νεκροταφεῖα ἔξω τῶν τειχῶν, νὰ μὴ συγγέεται πρὸς τὸν προορισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐξυπηρετεῖτο ἡ εὐχαριστιακὴ λατρεία, τελουμένη ἀνέκαθεν ἔσω τῶν τειχῶν. Πράγματι δ' ἐκ τῶν τριῶν βασιλικῶν, τὰς ὁποίας σημειώνει ὁ Τρ., δύο — ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεωνίδου καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Κληματίου — εὐρίσκονται πλησίον παλαιοχριστιανικῶν νεκροταφείων (σ. 146 πίν. VII σημεία ὑπὸ τὰ στοιχεῖα IV καὶ V). Περαιτέρω, μὲ τὸ νὰ ἔχωμεν τὴν σπουδαίαν τετρακόγχον ἐκκλησίαν τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. (;) ἐντὸς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ (σ. 139 εικ. 90Α), εἰς τὸν χώρον τῆς ὁποίας ὡς καὶ εἰς τὸν χώρον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς μετετοπίσθη κατὰ τὸν 5ον αἰ. — κατὰ τὸν σ. — ἡ Ἀγορὰ τῶν Ἀθηναίων (σ. 154₀), τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ νέα λατρεία δὲν εἰσεχώρησεν ἀποτόμως ὡς δι' ἄλλατος ἐκ τῶν ἔξω πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ κέντρον τῆς πόλεως. Προϋποτίθεται ἡ ὑπαρξίς παλαιότερων ἐκκλησιῶν εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς πόλεως ἔξω τῆς Ἀγορᾶς, ὅθεν, πιθανῶς ἀβιάστως, ἡ νέα λατρεία εἰσεχώρησεν εἰς τὸ κέντρον, καταλαβοῦσα τὸν χώρον τῆς Ἀδριανείου Βιβλιοθήκης, ἰδρύματος δημοσίου μὲν ἀλλὰ μὴ ἐξουσιαζομένου ὑπὸ τῆς ἀρχαίας λατρείας. Σημαίνει δὲ τὸ περιστατικὸν τοῦτο ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἰδρύσεως τῆς προκειμένης ἐκκλησίας ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῶν Ἀθηναίων ἦτο ἀρκετὰ ἰσχυρὸς καὶ ἀντηγωνίζετο πρὸς τοὺς ἐμμένοντας εἰς τὴν πάτριον λατρείαν. Ἦδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. γαυρίζομεν ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἀντηγωνίζετο μὲ προκλητικότητα πρὸς τὰ ὀνομαστὰ ἀρχαῖα ἱερά³. Ἡ παρουσία τῆς ἐπιβλητικῆς τετρακόγχου ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς Ἀδριανείου Βιβλιοθήκης μαρτυρεῖ, λοιπόν, σημαντικὴν πρόοδον τοῦ χριστιανισμοῦ ἐντὸς τῶν Ἀθηναίων ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. Τὸ ὅτι δὲ μέχρι τοῦδε δὲν ἔχουν εὐρεθῆ βασιλικαὶ ἔσω τῶν τειχῶν παλαιότεραι εἶναι ἐντελῶς τυχαῖον.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προϋποθέσεως ταύτης, περὶ τῆς σχετικῶς πρῶτου ἀναπτύξεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐντὸς τῶν Ἀθηναίων, πιστεύω, ἀντιθέτως πρὸς ὅτι ὑποστηρίζει ὁ Τρ. (σ. 149 κέ), ὅτι τὸ κλείσιμον τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δὲν εἶχεν ἐπίδρασιν σπουδαίαν ἐπὶ τῆς τύχης τῶν Ἀθηναίων ὡς πόλεως. Δὲν νομίζω, δηλαδή, ὅτι τὸ περιστατικὸν τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν αἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατήνησαν εἰς ἀσήμενον ἐπαρχιακὴν πόλιν, μὲ ἔκτασιν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ ζωὴν περιορισμένης ἀφ' ἐνὸς ἐντὸς τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τείχους, τοῦ ἐγεροθέντος μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ἐρούλων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐντὸς τῆς Ἀκροπόλεως. Παρόμοιον ἔχει παρατηρηθῆ καὶ περὶ τῆς Κορίνθου, ὀφείλεται δ' εἰς λόγους γενικώτερον ἱστορικοῦς⁴.

3. Πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν Δάφνην τῆς Ἀντιοχείας ἀντηγωνίσθησαν οἱ χριστιανοὶ μὲ τὸ νὰ κτίσῃ παρὰ τοῦτο ἰδικὸν τῶν ἱερῶν — τὸ μαρτύριον τοῦ Βαβύλα (Χ ρ υ σ ο σ τ., Λόγ. εἰς μακάρ. Βαβύλαν 11 (P.G. 50,549 κέ.).

4. Πρβμ. Δ. Π ἄ λ λ α, Τὰ ἀρχαιολογικὰ «τεκμήρια» τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἑλληνικά, 14,1955, 88 κέ.

— Τελειώνω τὰς παρατηρήσεις μου με δλίγας λέξεις περὶ τῆς ἀγνώστου εἰσέτι προορισμοῦ βασιλικῆς, τῆς ἐγερθείσης ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ Μητρῶου εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς (σ. 130 κάτοψις ἐν εἰκ. 82). Ἡ κάτοψις τῆς βασιλικῆς αὐτῆς, με τοὺς δύο μικροὺς χώρους ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, με τὰ κυκλικὰ ἔδρανα ἐσωτερικῶς τῆς κόγχης καὶ με τὸν σχεδὸν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἐτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν προσεκτισμένον μεγάλον ὀρθογώνιον χώρον, ἐνθυμίζει γνωστὴν διάταξιν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν⁵. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνάστροφον, ἦτοι τὴν πρὸς Δ, ὅπως εἰς τὴν προκειμένην βασιλικήν, θέσιν τῆς κόγχης, δὲν λείπουν τὰ ἀντίστοιχα χριστιανικὰ παραδείγματα⁶. Τὸ ἐν λόγῳ οἰκοδόμημα χρονολογεῖται εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ἀρκάδιον (408) χρόνους⁷. Ἐπειδὴ ὁμοίως εἶχε τὸ μεσαῖον του κλίτος ὑπαιθρον⁸ καὶ ἀνήκει εἰς τὸν ἀποκληθέντα τύπον ὑπαίθρου βασιλικῆς (*basilica discoperata*), νομίζω ὅτι τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο πρέπει νὰ ἦτο προορισμοῦ ἀναλόγου πρὸς τὸν προορισμὸν παρομοίων χώρων, ὡς π.χ. τὸ τριβουνάλιον τοῦ ἱεροῦ παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως κ. ἄ⁹. Πιθανῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ὡς δικαστήριον¹⁰.

Μικροπαρατηρήσεις ἐδῶ καὶ ἐκεῖ θὰ ἠδύναντο νὰ σημειωθοῦν καὶ ἄλλαι. Τοῦ *Judeich* π. χ. τοῦ βασικοῦ βιβλίου περὶ τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν, μολονότι τοῦτο ἀναφέρεται καὶ χρησιμοποιεῖται ἐξ ἀρχῆς, πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ὑποσημείωσιν τῆς σ. 154 διὰ νὰ ἴδῃ τὸν βιβλιογραφικῶς πλήρη τίτλον. Περὶ τῆς πλουσιωτάτης πράγματι εἰκονογραφῆσεως τοῦ βιβλίου θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι διέπεται ὑπὸ τάσεως ἀνεκδοτολογικῆς, χρησίμου βεβαίως εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ βιβλίου τοῦ Τρ., χρήσιμος ὁμοίως θὰ ἦτο προσέτι καὶ ἡ συγκριτικὴ ἢ ἀπλῆ παράθεσις κατόψεων ἢ ἄλλων λεπτομερειῶν τῶν σημαντικωτέρων ἐκ τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων, ὡς π. χ. τοῦ Παρθενῶνος, τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰησοῦ κ. ἄ. Ἐπίσης τὸ εὐρητήριον εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου, μολονότι εἶναι ἀναλυτικώτατον, δὲν ἐξυπηρετεῖ ἀνέτως. Πάντως περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Τραυλοῦ, περὶ τῆς Πολεοδομικῆς ἐξελίξεως τῶν Ἀθηνῶν, δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐπλήρωσεν αἰσθητὸν κενὸν καὶ ὅτι θὰ μείνῃ ἀναντικατάστατον ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Πρέπει τέλος νὰ ἐπαινεθῇ ἢ καθ' ὅλα ὠραία ἐμφάνισίς του.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

5. Ὡς πρὸς τοὺς βοηθητικοὺς χώρους ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου πρβλ. τὰς βασιλικὰς: τῆς Ρουβέχα (*Ruwêha*) (*H. Butler - E. Smith, Early Churches in Syria* [1929] 145 εἰκ. 155), τῆς Μιντζέγια (*Midjleya*) (αὐτ. 27 εἰκ. 23), τῆς Μαράτᾶ (*M'râtâ*) (αὐτ. 78 εἰκ. 85) καὶ τοῦ Κερατίν (*Kerrâtin*) (αὐτ. 158 εἰκ. 169) ἐν Συρίᾳ, τοῦ Κορύκου ἐν Μ. Ἀσίᾳ (*E. Herzfeld - S. Guyer, Meriamlik und Korykos, Mon. As. Min. Ant. II* [1930] 94 κ. ε. εἰκ. 88) καὶ ἄλλας. Ὡς πρὸς τὸ πλάγιον πρόσκτισμα πρβλ. προχείρως τὰ παραδείγματα ἐν Ἰ. Τραυλοῦ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου Ἀθηνῶν, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1939 — 1941, 54 κέ).

6. Βλ. ἐν Α. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ κλπ. Α' (1952) 85 κέ. Πρβλ. Θεολογία ΚΘ', 1958, 342 (Δ. Πάλλας).

7. *H. Tompson, Buildings on the West Side of the Agora, Hesperia VI, 1937, 195 κέ.*

8. *Tompson 197.*

9. Πρβλ. *E. D y g g v e, Ravennatum Palatinum Sacrum. La Basilica ipetrata per cerimonie, Köbenhavn 1941, 31, 39 κέ. 44 κέ.*

10. Πρβλ. τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀγορᾶς τῆς Ἀσπένδου, ἐφωδιασμένην ὁμοίως διὰ πλάγιου χώρου, χωριζομένου ὁμοίως διὰ κιονοστοιχίας ἀπὸ τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς (*K. Lanckoroński, Städte Pamphyliens und Pisidiens. I. Wien 1890, κέ., H. K ä l l e r, Die spatantiken Bauten unter dem Dom von Aquileia, Saarbrücken 1957, 62 εἰκ. 11).*

Αἱ Συνοδικαὶ Ἐγκύκλιοι ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ 100ῇ περιόδῳ τῶν ἐργασιῶν Αὐτῆς. Τόμος Α' (1901—1933), Ἀθήναι 1955, σχ. 8ον, σ. 728. Τόμος Β' (1934—1956), Ἀθήναι 1956, σχ. 8ον, σ. 923. Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας. [Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως: Ἀρχιμ. Χρυσόστομος Θέμελης, Ἀρχιγραμματεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος].

Ἡ ἀνάγκη ἐκδόσεως ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐν γένει ἀρχείων τοῦ ἐν αὐτοῖς ὑπάρχοντος ἀγνώστου ὕλικου εἶναι ἐπιτακτικὴ καὶ ἐπιβάλλεται διὰ λόγους ἐκκλησιαστικούς, ἐπιστημονικούς καὶ ἔθνικούς. Δι' ἃ καὶ χαιρετίζομεν τὴν νέαν ἐκδοσὴν ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Αἱ ἀπὸ τοῦ 1901 μέχρι καὶ τοῦ 1956, ἦτοι αἱ περισσότεραι μιᾶς πενηνταετίας ἐγκύκλιοι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐξεδόθησαν ὑπ' Αὐτῆς, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς 100ῆς περιόδου τῶν ἐργασιῶν Αὐτῆς, εἰς δύο μάλιστα τόμους.

Ἀσφαλῶς δὲν χρειάζεται καμμία προσπάθεια διὰ νὰ ἀντιληφθῇ τις, ὅτι ἡ ἐκδοσις τῶν ἐγκυκλίων αὐτῶν ἐπιβάλλεται καὶ μάλιστα διὰ λόγους περισσοτέρους ἐκείνων τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται ἡ Ἱερά Σύνοδος (τ. Α', σ. 5), ἀφοῦ τὸ ὕλικόν τῶν ἐγκυκλίων εἶναι χρησιμὸν ἐκτὸς τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ κατὰ προέκτασιν τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων κυρίως Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν καὶ μάλιστα τὴν νεοελληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπιστολογραφίαν.

Ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως ἀνετέθη «κατὰ τὸ εἰωθὸς» (τ. Α', σ. 7) εἰς τὸν τότε Ἀρχιγραμματέα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Ἀρχιμαν. κ. Χρυσόστομον Θέμελην, ἤδη Ἐπίσκοπον Θαυμακοῦ.

Ὁ ἐπιμελητὴς ἔχων ὑπ' ὄψει τοῦ προγενεστέρας ἐκδόσεως ἐγκυκλίων ἐν Ἑλλάδι (βλ. τ. Α', σ. 5 κ.έ.) καὶ παρεμφερῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων ἐν Κωνσταντινουπόλει, προέκρινεν ὅπως ἡ ἐκτύπωσις αὐτῶν γίνῃ κατὰ σειρὰν χρονολογικὴν καὶ ἀριθμητικὴν, ἄνευ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Νόμων καὶ Διαταγμάτων, καὶ ἐχώρισε τὸ ὕλικόν — ἄλλωστε αἱ πρὸς δημοσίευσιν ἐγκύκλιων ὑπερβαίνουν τὰς χίλιας πεντακοσίας — εἰς δύο τόμους, εἰς τὸν πρῶτον τῶν ὁποίων δημοσιεῖται τὰς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1901 καὶ 1933, τὰς ὁποίας καὶ συναντᾷ εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀναριθμητοῦς, δι' ἃ καὶ ἀναγκάζεται νὰ τὰς ἀριθμῆσῃ τᾶρα, τοποθετῶν ὀρθῶς τὸν αὐξοῦντα ἀριθμὸν, τὸν ὅποιον δίδει ἐντὸς ἀγκυλῶν, καὶ εἰς τὸν δεῦτερον τὰς τῶν ἐτῶν 1934—1956.

Δυστυχῶς δὲν διευκρινίζεται εἰς τὴν ἀντιπρόλογον συνοδικὴν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς Σεβ. Μητροπολίτας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία δημοσιεύεται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πρώτου τόμου, οὐδὲν τὸ ἀφορῶν εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐκδόσεως τῶν κειμένων, ἐκτὸς διακοσίαν περίπου περιπτώσεων, ἐνθα ἀντὶ τοῦ ὅλου κειμένου προτιμᾶται διὰ λόγους «τεχνικούς», ὡς γράφεται (τ. Α', σ. 7), νὰ δημοσιευθῇ ἡ περίληψις τῆς ἐγκυκλίου. (Ἄδυνατοῦμεν νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸ νόημα τοῦ προβαλλομένου λόγου καὶ φρονούμεν, ὅτι ἡ ἐν περιλήψει δημοσίευσις ἐγκυκλίων τινῶν εἶναι ἄσκοπος καὶ δὲν ἐξυπηρετεῖ καμμίαν σκοπιμότητα). Ἡ διὰ λόγους ἴσως ἀποφυγῆς ἐπαναλήψεως τῶν ὁμοίων ἐγκυκλίων προτιμήσις τῆς περιλήψεως ἀντὶ τοῦ ὅλου, δὲν τηρεῖται αὐστηρῶς, ἀφοῦ συναντῶμεν ἐγκυκλίους περὶ ἐγκαταστάσεως ἐπισκόπων ἄλλοτε μὲν νὰ δημοσιεύωνται ἐν περιλήψει (πρβλ. [101], [102], [103], [107]), καὶ ἄλλοτε νὰ δημοσιεύωνται ὀλόκληροι (πρβλ. [104], [105], [106]), οὔτε καὶ ἀναφέρεται ἐν ἐπὶ ἡλθον φραστικαὶ βελτιώσεις ἢ ὀρθογραφικαὶ διορθώσεις τῶν ἐγκυκλίων κατὰ τὴν ἐκτύπωσίν των.

Θὰ ἀνέμενέ τις εἰς τὸν πρόλογον νὰ διευκρινίζωνται καὶ μερικὰ σημεῖα συγκροτοῦντα τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκδιδομένων κειμένων. Ἦτοι θὰ ἔπρεπε νὰ γί-

νηται σαφέστερος λόγος περὶ τοῦ τρόπου τῆς διασώσεως τῶν κειμένων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὄρον: Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, οὐδὲν προστίθεται καὶ οὕτω ἀπορεῖ κανεὶς πόθεν ἀκριβῶς γίνεται ἡ δημοσιεύσις, ἐκ κώδικος ἢ φακέλλου; Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη δὲν σώζονται ἐγκύκλιοί τινες (δὲν ἀνεύρομεν δημοσιευομένην τὴν ὑπ' ἀριθμ. 1101—622 τῆς 24ης Μαΐου 1901 ἐγκύκλιον, ἀναφερομένην εἰς τὴν δημοσιευομένην ὑπ' ἀριθμ. [8]), καὶ ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν οἱ ἀριθμοὶ πρωτοκόλλου καὶ διεκπεραιώσεως δὲν αὐξάνονται παραλλήλως πρὸς τὴν χρονολογίαν τὴν ὁποίαν φέρουν αὐταὶ (Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν ἐπιμελητοῦ [10] ἐξαπολυθεῖσα τὴν 29ην Μαΐου 1902 ἔχει ἀριθμ. πρωτ. 4178 καὶ διεκπεραιώσεως 494, ἐνῶ ἡ ἐπομένη, ὑπ' ἀριθμὸν ἐπιμελητοῦ [11], ἐξαπολυθεῖσα μετὰ μῆνα περίπου, ἦτοι τὴν 21ην Ἰουνίου 1902, φέοει ἀριθμ. πρωτ. 3905, δηλ. μικρότερον ἐκείνου τῆς προηγουμένης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνεχίζεται καὶ εἰς τὰς λοιπὰς τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1902, μέχρι καὶ ἐκείνης τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1902, δηλ. εἰς ἑτέρας ἑνδεκα. Παρατηρεῖται δηλ. τὸ περιεργον: ὁ ἀριθμ. πρωτ. νὰ μειοῦται, ἐκείνου τῆς διεκπεραιώσεως αὐξανομένου. Σημειωτέον ὅτι τὸ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1903, εἰς τὰς ἐγκυκλίους ὑπ' ἀριθμὸν ἐπιμελητοῦ [30] καὶ [31]), ἡ σχετικὴ διευκρίνισις ἐν τῷ προλόγῳ καθίσταται ἔτι ἐπιτακτικῆ. Οὐτε ἀκόμη εἰς τὸν πρόλογον ἀναφέρεται τι σχετικὸν πρὸς τὸ θέμα τοῦ σ υ γ γ ρ α φ ἔ ω ς τ ῶ ν ἐ γ κ υ κ λ ι ὶ ω ν. Βεβαίως τοῦτο εἶναι τὸ δυσκολότερον ὄλον, καίτοι εἴθισται αὐταὶ νὰ συντάσσονται ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεραγματεῶς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Θὰ ἤδυνάτο ἴσως νὰ ὑπῆρχεν εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου, παραλλήλως πρὸς ἄλλους πίνακας, περὶ τῶν ὁποίων κατατέρω θὰ διαλάβωμεν, καὶ πίναξ ταξινομήσεως τῶν ἐγκυκλίων κατὰ τοὺς ἀρχιεραγματεῖς ἢ τοὺς γραμματεῖς, οἱ ὅποιοι τὰς ὑπογράφουν.

Αἱ δημοσιευόμεναι ἐγκύκλιοι εἶναι πράγματι ἀνέκδοτοι; Μήπως μερικαὶ ἐξ αὐτῶν εὐρίσκονται δημοσιευμένα ἴσως εἰς τὸ ἐπίσημον δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὴν «Ἐκκλησιαν»; Φυσικὰ δὲν θὰ ἀνέμενέ τις κατηγορηματικὴν περὶ μᾶς ἐκάστης τῶν δημοσιευομένων ἐγκυκλίων, τῶν πλειόνων τῶν χιλίων πεντακοσίων, σχετικὴν ἀπάντησιν, συνοπτικὴ ὅμως ἀντιμετώπισις τοῦ θέματος δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπος ἐν τῷ προλόγῳ.

Ἄπανσαι αἱ δημοσιευόμεναι ἐγκύκλιοι εἶναι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὅμως ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ ἀρχὴ εἰς τὰ ἔγγραφα Ἰης ταῦτα ἐμφανίζεται ἀνήκουσα εἰς τὸ Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, τὴν Ἑλληνικὴν Δημοκρατίαν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν Πολιτείαν. Εἰς τὰ αὐτὰ ἔγγραφα ἡ αὐτὴ Ἱερὰ Σύνοδος ἐμφανίζεται ὡς Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ Διαρκὴς Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἄλλοτε πάλι συγγέεται πρὸς τὴν Ἱεραρχίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἢ τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Θὰ ἦτο ἀσφαλῶς λίαν χρήσιμος παράγραφος σχετικὴ πρὸς τὸ φαινόμενον ἐν τῷ προλόγῳ.

Τῶν ἐν περιλήψει δημοσιευομένων ἐγκυκλίων παραλείπεται ἡ δημοσίευσις τῶν ὀνομάτων τῶν ὑπογραφόντων αὐτὰς Ἀρχιεπισκόπου, Μητροπολιτῶν καὶ Ἀρχιεραγματεῶς. Νομίζομεν ὅτι ἡ παρῴλειψις αὕτη εἶναι ἀπολύτως ἀδικαιολόγητος.

Εἰς πολλάς τῶν ἐγκυκλίων ἀναφέρονται συνημμένα πλεῖστα ὅσα ἔγγραφα, μέρος τῶν ὁποίων ὁ ἐπιμελητὴς ἔκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐκδώσῃ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸ κείμενον τῆς ἐγκυκλίου. Ἐν τούτοις ἡ «Πατριαρχικὴ Συνοδικὴ Πράξις τοῦ 1928» δημοσιευομένη ἐν συνεχείᾳ τῆς ὑπ' ἀριθμὸν [484] ἐγκυκλίου οὐδεμίαν φαίνεται ἔχουσα σχέσιν πρὸς ταύτην (τ. Α', σ. 501 κ.έ.), ἐνῶ τὸ εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν [505] ἐγκύκλιον ἀναφερόμενον καὶ συνημμένως ἀποσταλὲν «Σχέδιον τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς Ἐκκλησίας» δὲν δημοσιεύεται, ἐνῶ θὰ ἔπρεπεν ἴσως (τ. Α', σ. 520).

Εἰς τὸ τέλος ἐκάστου τόμου ὁ ἐπιμελητὴς δημοσιεύει Ἐ ὕ ρ ε τ ῆ ρ ι ο ν τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ πραγματικὸν ὀδηγὸν διὰ τὴν χρῆσιν τῶν ἐγκυκλίων. Δὲν λύεται ὅμως τὸ πρόβλημα

εὐρετηριάσεως πού προβάλλουν χιλιαὶ πεντακόσαι ἐγκύκλιοι δι' εὐρετηρίου, ἀφοῦ τὸ εὐρετήριο δὲν δύναται ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς διαφόρους πίνακας. Ἐν πρώτοις, ὀρθότερον θὰ ἦτο τὸ εὐρετήριο νὰ ἀναφέρεται εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐγκυκλίων καὶ ὡς τοιοῦτον νὰ δημοσιεύηται εἰς τὸ τέλος τοῦ β' τόμου.

Διὰ τὴν προσφορὰν τοῦ πολλοῦ δημοσιευομένου ὕλικου ἀναγκαῖον εἶναι ὅπως καταρτισθοῦν πίνακες διάφοροι. Ὅπως λ.χ. πίναξ κυρίων ὀνομάτων, πίναξ πραγμάτων, πίναξ πατριαρχῶν, μητροπολιτῶν, ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ἀναφερομένων ἐν τοῖς ἐγκυκλίσι, πίναξ μητροπολιτῶν ὑπογραφόντων τὰς ἐγκυκλίους, πίναξ μητροπόλεων, ἐπισκόπων, ἰ. μονῶν, προσκυνημάτων καὶ συναφῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς ἐγκυκλίους, πίναξ ἐπισυναπτομένων τοῖς ἐγκυκλίσι ἐγγράφων, πίναξ συγγραφέων καὶ βιβλίων συνιστωμένων διὰ τῶν ἐγκυκλίων, ἀκόμη δὲ καὶ στατιστικοὶ πίνακες, ἐν οἷς νὰ ἐμφαίνεται ποῖαι καὶ πόσαι ἐγκύκλιοι ἐξαπελύθησαν ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας ἐκάστου Ἀρχιεπισκόπου καὶ ἐπὶ τῆς θητείας ἐκάστου Ἀρχιερατῆ, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγκυκλίων κατὰ ἔτη κ.λ.π. Φρονουῦμεν εἰσέτι ὅτι δὲν θὰ ἦτο περιττὸς κάτ' ἕνα λογὸς περιεχομένων τῶν ἐγκυκλίων, ἐνθα ὡς τίτλοι θὰ ἠδύνατο νὰ λαμβάνονται αἱ προτασσόμεναι τῶν ἐγκυκλίων περιλήψεις αὐτῶν ἢ ἀκόμα θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη μορφήν καταλόγου τῶν δημοσιευομένων περιλήψεων τῶν ἐγκυκλίων.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος σημειώματος ὑπεγραμμίσαμεν τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ ἔχουσιν αἱ δημοσιευόμεναι ἐγκύκλιοι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν νεοελληνικὴν ἐπιστολογραφίαν καὶ δὴ τὴν ἐκκλησιαστικὴν. Βεβαίως ὁ τρόπος συντάξεως αὐτῶν εἶναι σχεδὸν στρεβότυπος καὶ ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ ἐπισήμου ἀλληλογραφίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρουσιάζωσιν αὐταὶ λογοτεχνικὸν ἐνδιαφέρον. Ἐν τούτοις, περιέχουσι ποικιλίαν ὕλικου φιλολογικῶς ἐπεξεργασίμου. Ἦδη ἡμεῖς ἐσημειώσαμεν ἐν αὐταῖς περὶ τοὺς ἑκατὸν πεντηκοντα τύπους προσαγορεύσεως.

Ἡ μὴ ἀνεύρεσις ἐν τῷ συνοδικῷ ἀρχεῖῳ ἐγκυκλίων τινῶν καὶ συνημμένων αὐταῖς ἐγγράφων πρέπει νὰ ἀνησυχῇ τὴν ὑπεύθυνον Ἐκκλησίαν διὰ τὴν ὀργάνωσιν ἐπὶ βίας ἐπιστημονικῆς τοῦ ἀρχεῖου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ἐκείνων ὄλων τῶν λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀργανισμῶν, ὥστε καὶ τὰ ὑπάρχοντα νὰ διασωθοῦν καὶ τὰ εἰσερχόμενα νὰ ταξινομῶνται.

Παρὰ τὰς ἐλλείψεις τὰς ὁποίας ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν ἡ ἐκδοσις τῶν συνοδικῶν ἐγκυκλίων εἶναι πολυτιμοτάτη καὶ ὀφείλομεν νὰ συγχαρῶμεν θερμότατα τὸν ἐπιμελητὴν διότι ἐπετέλεσεν εὐσυνειδήτως τὸ κατ' αὐτόν. Ἡ ὅλη ἐκδοσις εἶναι πραγματικῶς ἐπιμελημένη.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΤ. ΑΝΕΣΤΙΑΔΗΣ